

T.ü.f.d. Məhərrəmovə Sona
Sumqayıt Dövlət Universiteti
Oguz.Gunhan@gmail.com

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN PARLAMƏNTİ DEMOKRATIYANIN NÜMUNƏSİ KİMİ

Açar sözlər: Milli Şura, Parlament, milli azlıq, fraksiya, qanunverici orqan
Key words: National Council, Parliament, national minority, factions, legislature
Ключевые слова: Национальный совет, парламент, национальное меньшинство, фракции, законодательная власть

1917-ci ilin fevral ayında Rusiyada baş vermiş burjuva-demokratik inqilabı Zaqafqaziya milli müqəddəratı təyin etmək uğrunda siyasi mübarizəsini daha da sürətləndirmişdi. Rusiyada hakimiyyət başına gələn Müvəqqəti hökumət Cənubi Qafqazın idarəçiliyi üzrə Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi yaratmışdı. 1917-ci il oktyabr çevrilişindən sonra Cənubi Qafqazdan Rusiyanın Müəssislər Məclisinə seçilən deputatlar Petroqrada və Moskvaya gedə bilmədilər. Bolşeviklər 1918-ci ilin yanvarında Müəssislər Məclisini buraxdılar. Belə olduqda deputatlar 1918-ci il fevralın 14-də (fevralın 23-də) Tiflisdə Cənubi Qafqazın ali hakimiyyət orqanı olan Zaqafqaziya Seymini yaratdılar [3, 27]. Zaqafqaziya Seymində Müsəlman fraksiyasını Azərbaycanın, eyni zamanda Cənubi Qafqazın 1 milyondan çox türk müsəlman seçicisinin səsinə qazanan və Rusiya Müəssislər Məclisinə seçilən 44 nəfər deputat təmsil etmişdir. Zaqafqaziya Seymi daxilində fəaliyyət göstərən Müsəlman fraksiyası əslində Zaqafqaziya Müsəlman şurası – Cənubi Qafqazın müsəlman parlamenti funksiyasını yerinə yetirirdi. Zaqafqaziya Seymində Azərbaycan nümayəndələrinin fəal iştirakı və tələbi ilə 1918-ci il aprelin 22-də Cənubi Qafqazın müstəqilliyi elan edilərək Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikası yaradılmışdı [3, 27]. Lakin milli maraqların kəskin ziddiyyətləri Zaqafqaziya Seyminin və Zaqafqaziya Cümhuriyyətinin istər daxili, istərsə də xarici siyasətdə konkret addımlar atmasına imkan vermədi. Xüsusi ilə 1918-ci il 31 martda erməni millətçilərinin azərbaycanlılara qarşı soyqırımı siyasəti və ərazi iddiaları Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikasının sükutunu tezləşdirdi. Baş verən mürəkkəb və gərgin ictimai-siyasi hadisələr, eləcə də erməni millətçilərinin soyqırımı siyasəti Azərbaycan milli ziyalıların da müstəqillik haqqında fikirlərini qətiləşdirdi. 1918-ci il mayın 26-da gürcü nümayəndələri Seymdən çıxaraq Gürcüstanın müstəqilliyini elan etdikdən sonra mayın 27-də Seymin müsəlman fraksiyasının üzvləri də iclas keçirərək özünü Azərbaycan Milli Şurası elan etdi. Bu əslində Azərbaycanın ilk Parlamenti idi. M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan Milli Şurasının sədri seçilsə də Batum konfransında olduğu üçü 1918-ci il may ayının 28-də Azərbaycan Milli Şurası Həsən bəy Ağayevin sədirliyi ilə Azərbaycanın istiqlaliyyəti haqqında Bəyannaməni qəbul etdi. Azərbaycan İstiqlal Bəyannaməsi dövrünün ən mütərəqqi konstitusiyalarından da demokratik idi. Bəyannamədə deyilirdi:

1. Bu gündən etibarən Azərbaycan xalqı hakimiyyət həqqinə malik olduğu, Cənubi-Şərqi Zaqafqaziya ibarət Azərbaycan daxili kəmil-əl-hüquq müstəqil bir dövlətdir.
 2. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin şəkili-idarəsi Xalq Cümhuriyyəti olaraq təqərrür ediyor.
 3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bütün millətlər və bilxəssə həmcüvar olduğu millət və dövlətlərlə münasibəti-Həsənə təsisinə əzmi edər.
 4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti millət, məzhəb, sinif, silk və cins fərqi gözləmədən qələmrəvinde yaşayan bütün vətəndaşlarına hüquqi-siyasiyyə və vətəniyyə təmin elor.
 5. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ərazisi daxilində yaşayan bilcümlə millətlərə sərbəstənkə inkişafı üçün geniş meydan buraxır.
 6. Məclisi-müəssisan toplanıncaya qədər Azərbaycan idarəsinin başında arai-ümumiyyə ilə intixab olunmuş Şurai-Milli və Şurai-Milliyə qarşı məsul hökuməti-müvəqqəti durur [1, 4-5].
- Bununla Azərbaycan Parlamentinin fəaliyyətinin I mərhələsi başladı. Respublikanın mürəkkəb beynəlxalq vəziyyəti onun Avropa demokratiyası ilə sıx əlaqə yarada biləcək nümayəndəli orqanının sürətlə formalaşdırılması zərurətini doğurur və bu istiqamətdə ciddi fəaliyyət göstərilməsini dikte

edirdi. Milli Şuranın özünü buraxması, altı ay müddətində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ali qanunvericilik orqanının ümumi, gizli və birbaşa səsvermə əsasında seçilmiş Müəssislər Məclisinin çağırılması haqqında qətnamə hələ 1918-ci il iyunun 17-də qəbul olunmuşdu. Milli Şuranın həmin qətnamədə irəli sürdüyü bu vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün özünün müəyyən etdiyi möhlət 1918-ci il dekabrın 16-dək idi. 1918-ci il sentyabrın 14-də hökumət Müəssislər Məclisinə seçkilər üzrə F.X.Xoyskinin sədrliyi ilə komissiya yaradı. M.Rəfiyevin sədrliyi ilə oktyabrın 21-də isə Müəssislər Məclisinə seçkilər haqqında qanun hazırlamaq üçün əvvəlcədən daha geniş təmsil olunmuş bir komissiya təsis olundu [7, 16-18]. Noyabrın 5-də komissiya özünün ilk iclasında bildirdi ki, siyasi şəraitin xalq nümayəndələrinin siyasi məsələlərin həlli, Respublikanın mürəkkəb beynəlxalq vəziyyəti onun Avropa demokratiyası ilə sıx əlaqə yarada biləcək nümayəndəli orqanının sürətlə formalaşdırılması zərurətini doğurur və bu istiqamətdə ciddi fəaliyyət göstərilməsini dikte edirdi. Komissiya xalq nümayəndələrinin siyasi məsələlərin həll olunmasında iştirakını tələb etdiyini nəzərə alıb "təcili olaraq sadələşdirilmiş şəkildə müvəqqəti Azərbaycan parlamenti çağırılması" qənaətinə gəldi. Bu Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə ümumxalq seçkiləri əsasında seçilmiş Milli Şuraya əvvəlki tərkibdə bərpə etməklə ola bilər. Bu yolu seçən respublika hökuməti 1918-ci il 9 noyabr tarixli qərar ilə Milli Şuranın çağırılmasını noyabrın 16-na təyin etdi. Seçki qanunu hazırlamaq üçün M.Ə.Rəsulzadə, M.Rəfiyev və H.Ağayevdən ibarət xüsusi komissiya təşkil olundu. Beş aylıq fasilədən sonra – 1918-ci il noyabrın 16-da yığılan Milli Şura hazırkı fəvqəladə şəraitdə Müəssislər Məclisinin çağırılmasını qeyri-mümkünlüyü ilə əlaqədar özünü parlamentə çevirməyi qərara aldı. Qanunların hazırlanması üzərində işləyən müvafiq komissiyaların təqdim etdiyi layihə -Azərbaycan parlamentinin yaradılması haqqında qanun Milli Şura tərəfindən 1918-ci il noyabrın 19-da qəbul edildi [3, 156-157]. Qanuna görə, birləşdirilmiş parlament seçkilər gizli keçirilirdi. Azərbaycanın rəhbər xadimləri seçkiləri milli təmsilçilik prinsipi əsasında keçirməyi məqsəduş saydılar və bununla da respublikada millətlərarası sülhün tam bərqərar edilməsi üçün real şərait yaratdılar. 1918-ci il noyabrın 29-da M. Ə. Rəsulzadənin imzası ilə Milli Şuranın "Bütün Azərbaycan əhalisinə" müraciəti dərc olundu. Müraciətdə deyilirdi:

"Vətəndaşlar! Mühəribə və inqilab zamanının fəvqəladə əhvalını nəzərə alaraq tətillik olmuş olan Azərbaycan Şurayı-Millisi iqtisadi-zaman ilə təkrar Azərbaycanın paytaxtı Bakıda toplandı. Şurayı-Millinin ən əvvəl qəbul etdiyi qanun sırf Azərbaycan müsəlmanlarına məxsus olan Şurayı-Millini milli bir şəkildən çıxarıb da dövləti bir şəkildə salmaq oldu. Bu ayın 19-da qəbul etdiyi qanunnaməyə görə Şurayı-Millisi dekabrın 3-nə qədər 120 əzəliq bir Məclisi-Məbusan (Parlament) halına gələcəkdir. Bu məclisə əzəliq qalan millətlərdən nümayəndələr cəlb olunduğu kimi, məmləkətin vilayətlərindən də vəkillər çağırılmışdır. Bu surətlə yığılacaq məbusan irədində ümumi intixab üsulu ilə Azərbaycan Məclisi Müəssisəni yığıncayqa qədər yurdumuzun sahibi olacaq, onun müqəddəratını həll, hökumətini təşkil və mənafeini müdafiə edəcək... bizə fəlakət və səfalətdən başqa bir şey verməyən ədavət və itilafı bir tərəfə qoyaq. Tarix hamımıza bir yerdə yaşamaq məcburiyyətində qoyub. Yeni başlayan həyatın təbii məşəqqətlərini asanlıqla çəkmək üçün yaşayışımızı aqil və insani əsaslar üzərində quraq, bir-birimizi sevək, ehtiram edək. Milli və məzhəb fərqlərinə baxmayaraq, bütün Azərbaycan vətəndaşları bir vətənin övladlarıdır. Ümumi vətəndə müştərkə həyatlarını qurmaq və öz saadətlərinə birlikdə yetişmək üçün onlar bir-birinə əl uzatmalı və yardım etməlidirlər [1, 7].

Bununla da Milli Şuranın parlamentə çevrilməsi niyyəti açıqlandı. Parlamentin Müəssislər Məclisinin yaranmasına qədər ölkə maraqlarının müdafiəsi, hökumətin formalaşdırılması və qanunvericilik funksiyasının yerinə yetirilməsi ilə bağlı səlahiyyətləri öz üzərinə götürəcəyi bildirildi.

Lakin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ali dövlət orqanı olan parlamentə münasibət heç də birmənalı olmadı. Azərbaycan Milli Şurası noyabrın 25-də erməni və rus milli şuralarına öz nümayəndələrini parlamentə göndərmək təklifi ilə müraciət etdi, hər iki şuradan əvvəlcədən mənfi cavab alındı. Ermənilər siyasi və milli-mədəni tələblərindən gileylənərək, öz şuralarının bütövlükdə ermənilərin mənafeini təmsil etmək hüququ olmadığını bildirdilər. Həmin dövrdə Azərbaycanın müstəqilliyi ilə barışa bilməyən ermənilər Parlamentin iclaslarında bir müddət iştirak etməmişdilər [8, 47]. Ermənilərin Azərbaycan Parlamentində iştirak etməmək taktikası iki aydan çox davam edir. Nəhayət onlar Parlamentdə iştirak etmək haqqında qərar qəbul edirlər. Onlar Azərbaycan Parlamentində iki fraksiya – erməni və "Daşnaksütyun" fraksiyalarını yaradırlar. Parlamentdə onların sonrakı fəaliyyət-

ləri göstərdi ki, ermənilərin Azərbaycan Parlamentində iştirak etmələrinin başlıca səbəbi Azərbaycan dövlətçiliyinin yaranmasına, Azərbaycan iqtisadiyyatı və mədəniyyətinin inkişafına xidmət etmək üçün deyil, özlərinin sovinist separatçı "Böyük Ermənistan" ideyalarının təbliği məsələlərinə yeni bir tribuna əldə etmək olmuşdu.

Cənubi Qafqaz respublikalarının öz müstəqilliklərini elan etmələrinə baxmayaraq, Rus Milli Şurası [4, 114-115] Ümumrusiya Müəssislər Məclisi və sülh konfransının qərarına baxmadan bütün Qafqaziyə Rusiya dövlətinin bir hissəsi saydığı üçün "Rusiyanın iradəsinə bilmədən bizim nə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini, nə də onun parlamentini tanımaq istəyirik" – cavabını verdi. Lakin milli azlıqların sabotajından əzmini itirməyən Azərbaycan hökuməti bəyan etdi ki, hətta milli azlıqlardan heç biri də parlamentdə iştirak etmək istəməsə, yəni də o, parlamenti yaradacaq, çünki ölkənin taleyinə görə məsuliyyət çoxluğun üzərinə düşür. Bu çoxluq, əgər azlıqlar bundan imtina etsə belə, ölkəni təklidə idarə etməlidir [7, 31]. Yalnız general Tomson F.X.Xoyskinin yaratdığı və 1918-ci il dekabrın 26-da parlamentin təsdiq etdiyi hökumətə müttəfiqlər ordusu komandanlığının hərtərəfli yardım edəcəyi haqqında bəyanat verdikdən sonra Erməni Milli Şurası və Slavyan-Rus Cəmiyyəti Azərbaycan dövlətçiliyini tanımasa da, rus əhalisinin mənafeini nəminə, Ümumrusiya Müəssislər Məclisi çağırılanaq "cəmiyyət və onun tərkibinə daxil olan təşkilatların üzvlərinin marağının müdafiəsi üzrə birgə iş xatirinə" Azərbaycan Parlamentinə daxil olmağı mümkün saydı.

Azərbaycan parlamentinin müxəlifətə münasibəti ondan ibarət idi ki, istiqlal bayrağı qaldırması bu qurumun sınırlarına daxil olan şəxslər artıq özlərinin bu hərəkətlə Azərbaycan dövlətçiliyinin mövcudluğu faktını tanımış olurlar. Eyni zamanda, parlament Azərbaycan Rusiyanın tərkib hissəsi kimi qəbul edən müxəlifətə hesablaşmamaq hüququnda olduğunu da bəyan etdi. Azərbaycan rəhbərliyi həmçinin rus demokratiyasına qarşı düşmənçilik mövqeyində dayanmadığını bildirib qeyd etdi ki, Rusiyanın konkret münasibətin müəyyən edilməsi yalnız Azərbaycan Müəssislər Məclisinin səlahiyyətindədir.

Parlamentin əsas özəyini keçmiş Milli Şuranın 44 üzvü təşkil edirdi. Daha 36 müsəlman deputat isə keçmiş milli komitələrin xətti ilə səhər və qəzalardan seçilmişdi. Səhər özüntüdarəsi və milli komitələr olmayan qəzalarda deputatlar kənd icmaları nümayəndələrinin qurultay tərəfindən seçilə bilərdilər. Qafqaz təqvimində verilmiş məlumatlara əsasən həmin dövrdə Azərbaycanda 2.750.000 nəfər əhali var idi. Onlardan 1.900.000 nəfəri müsəlman, 500.000 nəfəri erməni, 230.000 nəfəri isə ruslar idi [1, 6-14]. Hər 24 min nəfərdən bir nümayəndə hesabı ilə 120 deputatdan 80 nəfəri müsəlman əhalini, 21 nəfəri erməni, 10 nəfəri rus milli azlıqlarını, 4 nəfər də alman, yəhudi, gürcü və polyaq azlıqlarını təmsil etməli idi. Həmkarlar təşkilatlarına 3 yer, Neft Sənayeçiləri Şurası və Ticarət-Sənaye İttifaqına 2 yer ayrılmışdı. Qanunda ərazi proporsiyası müəyyənləşdirilirdi: a) Türk-müsəlman əhalisindən 80 nəfər, o cümlədən Bakı 5, Göyçay 2, Cavad qəzası 2, Quba qəzası 2, Lənkəran qəzası 2, Şamaxı qəzası 2, Gəncə qəzası 2, Ərəş qəzası 2, Cavanşir qəzası 1, Zəngəzur qəzası 2, Qazax qəzası 1, Cəbrayıl qəzası 1, Nuxa qəzası 2, Şuşa qəzası 2, Zaqatala qəzası 2, İrəvan quberniyasının türk-müsəlman hissəsi 3 və 285 Tiflis quberniyasının türk-müsəlman hissəsindən-1 nəfər nümayəndə ilə təmsil olunmalı idi [6, 23-88; 1, 8].

Azərbaycan ərazisində yaşayan qeyri müsəlman-türk əhalisindən parlamentdə – 21 nəfər erməni əhalisindən – onlardan Gəncə və Şuşanın hərəsindən 8 nəfər, Bakı Erməni Milli Komitəsindən 5 nəfər; Bakı Rus Milli Şurasından 10 nəfər; Alman milli təşkilatından 1 nəfər; Yəhudi Milli Şurasından 1 nəfər; Gürcü Milli Şurasından 1 nəfər; Polyaq Milli Komitəsindən 1 nəfər nümayəndə ilə təmsil olunan səhər və qəzalardan. Bundan başqa Bakı həmkarlar ittiifaqlarından 3 nəfər, Bakı Neft Sənayeçiləri Şurası və Ticarət-Sənaye İttifaqından isə 2 nəfər (müştərkə) nümayəndə təmsil olunmalı idi [1, 15]. Bütün Parlamentin üzvlərinin deputat toxunulmazlığı var idi. Qeyd olunanlardan da aydın görünür ki, 1918-ci il mart soyqırımından hələ vur-tut yarım il keçməsinə baxmayaraq Azərbaycan parlamentində 21 nəfər erməni nümayəndəsinin təmsilçiliyi o zamankı tarixi şəraitdə Azərbaycan xalqının demokratik təbiətinə, insan haqlarına nə qədər dərin hörmətlə yanaşırdı.

Əvvəlcə Milli Şura, sonra da Azərbaycan parlamenti bütün siyasi partiyaların parlamentin işində iştirak etməyə dəvət etdi. Siyasi partiyaların gələcək parlamentə münasibəti 1918-ci il dekabrın 6-14-də keçirilən və bölsəviklərdən başqa bütün partiyaların iştirak etdiyi demokratik müşavirədə aydın-

laşdı. Eserlərin tələbi ilə müşavirə "vahid və bölünməz Rusiya" haqqında məsələni müzakirə etdi. Rus partiyalarının əksəriyyəti – kadetlər, menşeviklər "vahid və bölünməz Rusiya" ideyasını müdafiə edir, yeni yaranmış dövləti tanımaqdan və yerli hökumətdə iştirakdan imtina etməyə çağırırdılar. Azərbaycanın milli partiyaları – "Müsavat", "İttihad", "Hümmət" və Müsəlman Sosialist Bloku isə Rusiya ilə yenidən birləşmək ideyası əleyhinə çıxış edirdilər [1, 8; 7, 28-29]. "Bund"un mövqeyi Azərbaycan milli partiyalarının mövqeyinə yaxın idi, yəni o da parlament və hökumətin yalnız milli təmsilçilik prinsipi əsasında təşkil edilməsi təklifini irəli sürürdü. Bolşeviklər fəal boykot taktikasına keçmişdilər. Menşeviklərin idarə etdikləri Həmkarlar İttifaqları Şurası da parlamentə qarşı müxalifətə idi. Şura üzvlərindən 6 nəfər bitərəf qalmaqla parlamentdə iştirak etməmək haqqında qərar çıxarmışdılar. Menşevikpərəst hümmətçilər parlamentin açılmasına kömək edir, amma hakimiyyəti ələ almağa hazır olmadıqları üçün bunun könüllü olmadığını bildirir, parlamentdəki fəaliyyətlərini özlərinə məxsus inqilabi təbliğat forması kimi təqdim edirdilər. Parlamentdə iştirak etməyən mümkünlüyünü nəzərdən keçirən eserlər partiyasının Bakı Komitəsi Azərbaycanın öz müqəddəratını təyin etməsini yalnız vahid Federativ Rusiya tərkibində mümkün sayırdı. Bu partiyanın qənaətinə görə, Azərbaycan Cümhuriyyəti Rusiya Federasiyasının bərabərhüquqlu üzvü olmaqla zəhmətkeş xalqın normal inkişafını təmin edir, parlament isə yalnız demokratik seçkilər keçirilməsi əsasında nüfuzlu orqan ola bilərdi. Demokratik seçkilərin əsası kimi onlar milli təmsilçiliyi deyil, yalnız partiya təmsilçiliyi prinsipini qəbul edirdilər. Eserlər özlərini beynəlmilçə partiya hesab etdiklərindən heç bir milli komitəyə daxil olmamışdılar. Amma parlament partiya prinsipi ilə deyil, milli əsas üzrə yaradıldığı üçün qərara alındı ki, milli azlıqlar hesabına eserlərə yer ayrılsın. Eserlərin parlamentdə iştirakını müdafiə edən M.Ə.Rəsulzadə müxalif qüvvənin orada olmasının zəruriliyini bildirdi. "Bizim fəaliyyətimizin tənqid olunması və bizim mövqeyimizə qarşı etiraz parlament binasından kənar da deyil, parlament tribunasından bildirilməli və həmin tribunadan da ona cavab alınmalıdır". Bununla belə, eserlər parlamentin fəaliyyətində iştirak etmədilər [9, 41].

Azərbaycan parlamentinin açılışı dekabrın 3-də nəzərdə tutulmuşdu. Lakin bu proses gecikdi. Parlamentin açılmasının ləngiməsi ingilis komandanlığının Azərbaycan hökumətinə etdiyi təzyiqlərlə bağlı idi. Britaniya ordusu Baş qərargahının rəisi S. Stoksun mayor Rolansona göndərdiyi məktubunda ona tapşırırdı ki, koalision hökumət müttəfiqlər komandanlığı tərəfindən tanınmayınca parlamentin açılmasına imkan vermasın.

1918-ci il dekabrın 7-də müsəlman Şərqi tarixində ilk dəfə olaraq Parlament - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin müvəqqəti ali qanunverici orqanı öz işinə başladı və hər hansı bir dövlət tərəfindən belə tanınmamış respublika öz varlığını və demokratiya prinsiplərinə bağlılığını bütün dünyaya nümayiş etdirdi. Bununla Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin fəaliyyətinin II dövrü başlandı.

Parlamentin açılışı böyük təntənə ilə keçdi. Müvəqqəti olaraq Hacı Zeynalabdin Tağıyevin Nikolayev küçəsində yerləşən keçmiş qız məktəbinin binasında toplaşmış parlament xüsusi sayıqlıqla mühafizəyə alınmışdı. Gündüz saat 1-ə yaxın deputatlar öz yerlərində aylaşdılar: mərkəzdə – müsəvatçılar və milli azlıqların nümayəndələri, sol cinahı sosialist bloku və hümmətçilər, sağ cinahı isə ittihadçılarla bitərəflər tutdular, lojada diplomatik dairələrin nümayəndələri yerləşdilər. Parlamentdə 3 fraksiya və qrup təmsil olunmuşdu. "Müsavat" fraksiyasını 11, "İttihad"ı 11, "Əhrar"ı 9, "Hümmət"i 5, "Müsəlman Sosialistlər Bloku"nu 5, "bitərəflər"i 15, "milli azlıqlar"ı 4, "Rus-Slavyan Cəmiyyəti"ni 3, "erməni fraksiyasını 4 deputat təmsil edirdi [7, 28-29]. Parlamentin birinci iclasını Milli Şuranın və "Müsavat" fraksiyasının sədri M.Ə.Rəsulzadə açaraq, öz nitqində Azərbaycan Cümhuriyyəti qarşısında duran ən mühüm məsələlər barəsində fikirlərini söyləyib, başlıca milli qayonun azadlıq və müstəqillik ideyalarını gerçəkləşdirmək və təsdiq etmək olduğunu vurğuladı [1, 17]. Cənubi Qafqaz xalqlarının birliyi, yəni onların məhrəban qonşular kimi əl-ələ verərək azad və müstəqil yaşamağa qadir olmaları M.Ə.Rəsulzadənin bu tarixi nitqində toxunulan mühüm məsələlərdən biri idi və onun həlli konkret tarixi şəraitə uyğun olaraq qoyulurdu. Əsas fikir ondan ibarət idi ki, burada yaşayan millətlər öz müqəddəratlarını özləri təyin etməlidir. Bir dövlət olaraq dünya birliyi ölkələri tərəfindən tanınması və onun tamhüquqlu bir tərəf kimi beynəlxalq ələmə çıxması gənc Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti üçün çox mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. M.Ə.Rəsulzadə milli səviyyəyə fikir və əməl birliyini, fəaliyyət yekdilliyini bu mühüm məsələnin uğurlu həlli üçün əsas şərt hesab etmiş və buna görə də öz tarixi nitqini yekunlaşdıraraq demişdi: "Azərbaycan bir atəş mənbəyidir... Bu atəş

sönməmək üçün əl-ələ verib müttəhidən çalışalım, əfəndilər! Mən sizi belə bir ittihadə davət edirəm"[1, 17].

M.Ə.Rəsulzadənin parlamentin sədrini və onun müavini seçmək təklifindən sonra "Müsavat" fraksiyası adından çıxış edən Ş.Rüstəmbəyov sədrliyə Əlimərdan bəy Topçubaşovun, onun müavini vəzifəsinə isə Həsən bəy Ağayevin namizədliyini irəli sürdü. Səsvərəmədən sonra artıq parlament sədrinin müavini seçilən H.Ağayevin təklifi ilə ən gənc deputat, Rəhim bəy Vəkilov parlamentin katibi seçildi. Ə.M.Topçubaşov Bakıda olmadığından sədr vəzifəsinin icrası müvəqqəti olaraq H.Ağayevə həvalə olundu. Parlamentin cari işlərinin nizama salınması məqsədilə parlament sədri, onun müavini və fraksiyaların nümayəndələrindən ibarət ağsaqqallar şurası (senyorkonvent) yaradıldı [5, 343-355].

Azərbaycan Parlamenti yarandığı ilk gündən öz işlərini demokratik cümhuriyyətlərə xas təşkilati prinsiplər əsasında qurmuşdu. Azərbaycan Parlamentinin qəbul etdiyi qanun və qərarların hamısı müstəqil ölkənin ilk qanun və qərarları olduğu üçün çox əhəmiyyətli idi. Lakin onların arasında cəla hüquqi sənədlər vardı ki, ölkə üçün onların əhəmiyyətini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Çünki bunların Azərbaycan Cümhuriyyətinin fəaliyyətini, strateji istiqamətlərini müəyyən etməkdə mühüm rol oynamışdır. Bunlardan vətəndaşlıq, ümumi hərbi mükəlləfiyyət, mətbuat, Milli Bankın təsis, Bakı Dövlət Universitetinin yaradılması, gömrük və poçt-teleqraf xidmətinin təkmilləşdirilməsi, məhkəmə qanunvericiliyi haqqında və sair qanunlar göstərmək olar. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ali qanununu – Konstitusiyasını qəbul etmək isə mümkün olmamışdır.

Ümumiyyətlə, AXC Parlamenti cəmi 17 ay fəaliyyət göstərmiş, bu müddətdə onun 145 iclası olmuşdur. Fəaliyyəti dövründə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin müzakirəsinə 270-dən yuxarı qanun layihəsi çıxarılmışdır ki, onların da 230-a yaxını təsdiq edilmişdir [1, 9]. Bundan əlavə, ölkədə ali hakimiyyəti öz əlində cəmləşdirmiş və sayı 100 nəfərə çatmayan Parlamentdə 11 fraksiya və qrupun fəaliyyət göstərməsi də olduqca mürəkkəb daxili və beynəlxalq şəraitdə müstəqil dövlət quruculuğuna ciddi əngəl təşkil edirdi. Ayrı-ayrı fraksiya və qruplar bir çox hallarda özlərinin məhdud fraksiya və qrup mənafelərini ümummillət mənafedən üstün tuturdular. Məsələn, Parlamentin sosialist bloku "yoxsulların mənafeyini müdafiə etmək" pərdəsi altında, müntəzəm olaraq, Azərbaycanın Sovet Rusiyasına birləşdirilməsini təbliğ etmiş [61-65], Sovet Rusiyasında diplomatik nümayəndəlik açılması barədə qərar qəbul edilməsinə nail olmuş, nəhayət, Qızıl Ordunun ölkəyə müdaxiləsinə tərəfdar çıxmışdı ki, bu da mahiyyətcə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə qarşı pozuculuq işi aparan qanunlaşdırma başqa bir şey deyildi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin 11 komissiyası var idi. Parlamentin fəaliyyəti xüsusi olaraq bir məqsəd üçün hazırlanmış nizamnamə – "Azərbaycan Parlamentinin nakazı (təlimatı)" əsasında idarə olunurdu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin sonuncu-145-ci iclası 27 aprel 1920-ci ildə keçirilmişdir. Təcili fəvqəladə axşam iclası saat 20.45-də başlamış, ona Məmməd Yusif Cəfərov sədrlik etmiş, katib isə Rza bəy Qaraşadlı olmuşdur. İclasın açıq və ya bağlı olması əvvəldə müzakirə edilərkən Müsavat Partiyası fraksiyasının rəhbəri M. Ə. Rəsulzadə demişdir: "Cənablar! Çıxardığımız tarixi qərarı millətdən bixəbər çıxarmayacağıq. Ölkə parlamentinin qapısını açıq qoysaq ki, hər kəs nə cür təhlükəli vəziyyət içində olduğumuzu, nə cür qərar qəbul edəcəyimizi bilsin. Ona görə də təklif edirəm ki, məclisimizin qapılarını millət üzünə bağlamayaq və millətdən bixəbər qərar qəbul etməyək [2, 417]. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamenti bütün xalqlara bərabər söz demə haqqı verən ali tribuna kimi sonuncu iclasını saat 23:25-də bağlamışdır.

Bununla belə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parlamenti öz fəaliyyəti ərzində, o cümlədən 17 aylıq aramsız fəaliyyəti dövründə həyata keçirdiyi müstəqil dövlət quruculuğu təcrübəsi ilə, qəbul etdiyi yüksək səviyyəli qanunvericilik aktları və qərarları ilə Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində, xüsusən də parlament mədəniyyəti tarixində dərin və zəngin iz qoymuşdur. Qeyd olunanlardan aydın görünür ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ölkə ərazisində yaşayan bütün millətlərə parlamentdə təmsil olma hüququ vermiş (baxmayaraq ki, ermənilərin və rusların nümayəndələri Azərbaycanın müstəqilliyinə mane olurdular), məsələlər xalqın üzünə açıq qapılar arasında müzakirə edilərkən qərar qəbul edilmişdir. Şərhin ilk demokratik cümhuriyyəti süqut etsə də, Azərbaycan xalqı 1991-ci ildə öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdi. Azərbaycan Respublikası Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ideallarını davam etdirərək tarixi varislik üzərində yeni müstəqil Azərbaycan dövlətini inşa etdi. Varislik ənənələrindən çıxış edən Müasir Azərbaycan dini, milli-etnik mənsubiyyətindən asılı olma-

yaraq bütün xalqları qanun qarşısında bərabər hüquqlu elan etmişdir. Respublikamızda yaşayan irqindən, dinindən, milli kimliyindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşlar qanunların aliliyi şəraitində Azərbaycanca quruculuq işlərində yaxından iştirak edir. Bu Azərbaycan Respublikasının inkişafına xidmət etməklə mədəniyyətimizi zənginləşdirir və Qloballaşan dünyada Azərbaycan modelini yaradır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), Parlament (Stenoqrafik hesabatlar). I cild. Bakı, "Azərbaycan" nəşriyyatı, 1998, 976 s.
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), Parlament (Stenoqrafik hesabatlar). II cild. Bakı, "Azərbaycan" nəşriyyatı, 1998, 976 s.
3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. İki cildə. I cild. Bakı, "Lider nəşriyyatı", 2004, 440 s.
4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. İki cildə. II cild. Bakı, "Lider nəşriyyatı", 2005, 469 s.
5. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. V cild (1900-1920-ci illər). Bakı, Elm, 2008, 696 s.
6. Əmrahov. Z.C. Azərbaycan parlamentarizmi tarixi – 100. Bakı, "Elm-Təhsil", 2018, 268 s.
7. Əsədov. O.S, Cəbrayilov. R.K. Azərbaycan Respublikasının Parlamenti. Bakı, 2008, 519 s.
8. Rəsulzadə. M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, Elm, 1990, 116 s.
9. Süleymanova Sevdə. İlk demokratik Azərbaycan parlamentinin formalaşması / Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 95 illiyinə həsr edilmiş Respublika elmi konfransının Materialları (22 may 2013). Bakı, "Elm və təhsil", 2014, s.37-42

THE PARLIAMENT OF THE AZERBAIJANI PEOPLE'S DEMOCRATIC EXAMINATION

Summary

The predecessor of the modern Azerbaijan Republic, the Azerbaijan Democratic Republic and its Parliament, have been formed in a very difficult and complicated history. It was the logical consequence of national unity of the Azerbaijani nation, as well as the integration of all the forces struggling for the freedom of Azerbaijan for the sake of the creation of an independent nation.

The Azerbaijan Democratic Republic is the first democratic state in the Muslim East, and its humanistic values are always contemporary and modern. The Azerbaijan Democratic Republic has always owned the right of democratic governance and has formed a common culture and interests with the people living here. Inhabitants of this geography have shared the same values, regardless of their religion, nation.

ПАРЛАМЕНТ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАРОДА

Резюме

Предшественник современной Азербайджанской Республики, Азербайджанская Демократическая Республика и ее Парламента сформированы в очень сложный период истории. Это было логическое следствие национального единства азербайджанского народа, а также интеграция всех сил, борющихся за свободу Азербайджана ради создания независимой нации.

Азербайджанская Народная Республика является первым демократическим государством на мусульманском Востоке, и его гуманистические ценности всегда современны. Азербайджанская Народная Республика всегда владела правом демократического управления и сформировала общую культуру и интересы с проживающими здесь людьми.